

Ižanga: rinka ir moralė

Esama dalykų, kurių už pinigus nenusipirksi, tačiau šiais laikais jų likę nedaug. Šiandien parduodama beveik viskas. Pavyzdžiui:

- *Geresnė kalėjimo kamera: 82 doleriai už naktį.* Santa Anoje (Kalifornijos valstija) ir kai kuriuose kituose miestuose atliekantieji bausmę už nesmurtinius nusikaltimus susimokėję gali kalėti geresnėmis sąlygomis – jie gauna atskirą, švarią kalėjimo kamerą, įrengtą atokiau nuo kitų.¹

- *Teisė vienam važiuoti eismo juosta, skirta viešajam transportui ir vairuotojams, kurių automobilyje yra keleivių: 8 doleriai piko valandomis.* Mineapolyje ir kituose miestuose mėginama mažinti eismo spūstis suteikiant galimybę vairuotojams, kurie savo automobiliu keliauja vieni, važiuoti minėta eismo juosta. Tarifas priklauso nuo spūsties dydžio.²

- *Surogatinės motinos indės neštumo paslaugos: 6 250 dolerių.* Vakarų šalių poros, ieškančios surogatinių motinų, vis dažniau žvilgsnį kreipia į Indiją, kurioje tokios paslaugos yra įteisintos ir atsieina mažiau nei trečdalį to, kiek reikėtų pakloti JAV.³

- *Teisė imigruoti į JAV: 500 tūkst. dolerių.* Užsieniečiai, investuojantys 500 tūkst. dolerių ir sukuriantys mažiausiai dešimt darbo vietų vietovėse, kuriose aukštas nedarbo lygis, gali gauti žaliąją kortelę, leidžiančią nuolat gyventi Jungtinėse Valstijose.⁴

• *Leidimas nušauti nykstančios rūšies žvėrį – juodąjį raganosį: 150 tūkst. dolerių.* Pietų Afrikoje ūkių savininkams leidžiama pardavinėti teisę sumedžioti tam tikrą skaičių juodųjų raganosių – gautos pajamos naudojamos auginti ir apsaugoti nykstančių rūšių gyvūnus.⁵

• *Jūsų gydytojo asmeninio mobiliojo telefono numeris: nuo 1,5 tūkst. dolerių per metus.* Vis daugiau gydytojų siūlo savo pacientams galimybę susisiekti su jais mobiliuoju ir įsipareigoja atvykti pas juos tą pačią dieną. Paslauga kainuoja nuo 1,5 tūkst. iki 25 tūkst. dolerių per metus.⁶

• *Teisė išleisti į atmosferą toną anglies dioksido: 13 eurų (apie 18 dolerių).* Europos Sąjunga yra išplėtojusi anglies dioksido emisijos rinką, leidžiančią bendrovėms pirkti ir parduoti teisę teršti.⁷

• *Galimybė jūsų atžalai studijuoti prestižiniame universitete: ?* Nors kainos nėra skelbiamos, kai kurių prestižinių universitetų atstovai dienraščiui „The Wall Street Journal“ pripažino, kad priima studijuoti ir ne pačius gambiausius jaunuolius, jeigu jų tėvai yra itin pasiturintys ir sutinka mokslo įstaigai paaukoti nemažas sumas.⁸

Įpirkti šitokius dalykus toli gražu ne kiekvieno nosiai. Tačiau šiandien yra daugybė naujų būdų užsidirbti. Jei jums prireikė papildomų pajamų, galite apsvarstyti štai tokias galimybes:

• *Išnuomokite savo kaktą (ar kurią kitą kūno vietą) reklamai: 777 doleriai.* Naujosios Zelandijos oro linijų bendrovė pasamdė trisdešimt žmonių, kad šie nusiskustų galvas ir plikes papuoštų laikinomis tatuiruotėmis su šūkiu: „Norisi pokyčių? Skrisk į Naująją Zelandiją.“⁹

• *Atlikite eksperimentinio triušio vaidmenį vaistų saugumo bandymuose farmacijos bendrovės užsakymu: 7,5 tūkst. dolerių.* Užmokestis gali būti didesnis arba mažesnis – tai priklauso nuo procedūrų, skirtų vaistų poveikiui išmėginti, sudėtingumo ir patiriamo diskomforto.¹⁰

• Sudarę sutartį su privačia karine bendrove kariaukite Somalyje arba Afganistane: nuo 250 dolerių per mėnesį iki 1 000 dolerių per dieną. Užmokestis skiriasi, nelygu kvalifikacija, patirtis ir pilietybė.¹¹

• Pastovėkite per naktį eilėje prie Kapitolijaus užėmę vietą lobistui, norinčiam dalyvauti Kongreso svarstymuose: 15–20 dolerių už valandą. Lobistai moka bendrovėms, teikiančioms stovėjimo eilėje paslaugas ir šiam darbui samdančioms benamius ir nepasiturinčius žmones.¹²

• Jei esate antroklas kurioje nors iš Dalaso mokyklų, skirtų mokymosi sutrikimų turintiems moksleiviams, perskaitykite knygą: 2 doleriai. Skatindamos mokinius skaityti, mokyklos sumoka jiems už kiekvieną perskaitytą knygą.¹³

• Jei kenčiate nuo nutukimo, per keturis mėnesius numeskite 14 svarų (maždaug 6,4 kilogramo): 378 doleriai. Sveikatos draudimo bendrovės taiko finansines skatinamąsias priemones už antsvorio metimą ir kitus sveikatinimosi būdus.¹⁴

• Įsigykite sergančio ar pagyvenusio žmogaus sveikatos draudimo polisą, mokėkite kasmetines draudimo įmokas, kol šis žmogus gyvas, o jam mirus gaukite draudimo išmoką: galimi milijonai (atsižvelgiant į polisą). Tokia lažybų iš svetimų žmonių gyvybės forma sudaro 30 milijardų dolerių vertės industriją. Kuo anksčiau apdraustas asmuo miršta, tuo daugiau investuotojas uždirba.¹⁵

Gyvename laikais, kai beveik viskas gali būti perkama ir parduodama. Per pastaruosius tris dešimtmečius rinka ir jos vertybės ėmė daryti įtaką mūsų gyvenimui kaip niekada anksčiau. Ir tokios sąlygos susidarė, atrodytų, savaime, be mūsų sąmoningo apsisprendimo. Jos tiesiog mus užgriuvo.

Pasibaigus Šaltajam karui, tiek pati rinka, tiek jos vertybėmis grįstas mąstymas įgijo didžiulį autoritetą, ir tai suprantama. Joks kitas prekių gamybos ir platinimo mechanizmas nepasirodė esąs toks

sėkmingas kuriant turtą ir gerovę. Vis dėlto, visame pasaulyje daugėjant valstybių, tvarkančių savo ūkį pagal rinkos mechanizmus, kartu vyko ir dar šis tas. Rinkos vertybės pamažu įgijo vis didesnę vaidmenį socialiniame gyvenime. Ekonomika tapo svarbiausia sritimi. Šiandien „perku–parduodu“ logika imta vadovautis ne tik materialinių gėrybių, bet ir visose kitose gyvenimo srityse. Todėl atėjo laikas paklausti, ar mes iš tiesų norime šitaip gyventi.

RINKOS TRIUMFO ERA

Ilgas laikotarpis, atvedęs prie 2008-ųjų finansų krizės, pasižymėjo svaiginamu tikėjimu rinka ir jos savireguliacija – tai buvo rinkos triumfo era. Ši era prasidėjo praėjusio amžiaus devintajame dešimtmetyje, Ronaldui Reaganui ir Margaret Thatcher propaguojant tvirtą tikėjimą, kad pati rinka, o ne vyriausybė yra raktas į klestėjimą ir laisvę. Tokią rinkai palankią liberalizmo politiką praėjusio amžiaus dešimtajame dešimtmetyje tęsė Billas Clintonas ir Tony Blairas, jie, nors ir elgėsi šiek tiek nuosaikiau, galutinai įtvirtino įsitikinimą, kad laisvoji rinka yra pagrindinė priemonė siekti viešosios gerovės.

Tačiau šiandien šiuo įsitikinimu imama vis labiau abejoti. Rinkos triumfo era baigėsi. Finansų krizė išklubino kur kas daugiau nei vien tik tikėjimo, kad rinka geba veiksmingai atsivėlgti į riziką, pagrindus. Beje, kilus krizei vis garsiau imta reikšti nuomonę, kad rinka tapo pernelyg atsieta nuo moralės ir šiuos du dėmenis kaip nors vėl reikėtų susieti. Vis dėlto toli gražu nėra aišku, kaip tai padaryti ir ką tai apskritai turėtų reikšti.

Yra teigiančių, kad pagrindinė moralinė yda, slypėjusi pačioje rinkos triumfo šerdyje, buvo godumas, kuris ir paskatino neatsakingai priiimti vis daugiau rizikos. Išėitis iš susidariusios padėties, anot šio požiūrio šalininkų, būtų pažaboti godumą, reikalauti didesnės banki-

ninkų ir Volstrito šulų atsakomybės ir sąžiningumo, įdiegti tam tikrus reguliavimo mechanizmus, kad panaši krizė daugiau nepasikartotų.

Vis dėlto tai geriausiu atveju yra tik dalinė diagnozė. Faktas, kad godumas prisidėjo prie finansų krizės, nekelia jokių abejonių, tačiau ant kortos šiuo atveju buvo pastatyta ir šis tas daugiau. Žmonių godumas per pastaruosius tris dešimtmečius nepadidėjo – lemiamas pokytis slypėjo kitur: rinka ir rinkos vertybės užvaldė tas gyvenimo sritis, kurių užvaldyti neturėtų.

Kad pakeistume šią padėtį, turime padaryti kur kas daugiau, nei tiesiog pasmerkti godumą. Mums reikia iš naujo permąstyti, kokią vaidmenį rinka turėtų atlikti mūsų visuomenėje. Reikalinga vieša polemika, kokia vieta turi tekti rinkai. O tam, kad ši polemika skleistųsi, turime apmąstyti moralines rinkos ribas. Turime paklausti, ar yra dalykų, kurių pardavinėti nevalia.

Rinkos ir jos logika grįsto mąstymo prasiskverbimas į gyvenimo sritis, kurios tradiciškai tvarkytos remiantis kitais mechanizmais, yra vienas svarbiausių mūsų laikų požymių.

Atkreipkime dėmesį kad ir į pelno siekiančių mokyklų, ligoinių, kalėjimų daugėjimą ar karybos funkcijų perdavimą privatiems rangovams. (Irake ir Afganistane privačių karinių rangovų samdinių skaičius netgi viršijo JAV kariuomenės karių skaičių.¹⁶)

Susimąstykime apie tai, kiek viešosios policijos funkcijų pamažu perėmė privačios saugos bendrovės, ypač Jungtinėse Valstijose ir Didžiojoje Britanijoje, kur šių bendrovių pasamdytų apsaugininkų skaičius du kartus viršija policijos pareigūnų skaičių.¹⁷

Arba pažvelkime į farmacijos bendrovių gaminamų receptinių vaistų agresyvią rinkodarą turtingosiose pasaulio valstybėse. (Jei bent kartą matėte Jungtinėse Valstijose vakarais televizijų transliuojamą reklamą, nesunkiai galite apsigauti, kad pasaulyje didžiausia sveikatos problema yra ne maliarija, onchocerkozė ar afrikinė miegligė, bet nesuvaldomas erekcijos sutrikimų protrūkis.)

Neišleiskime iš akių ir komercinės reklamos įsiveržimo į valstybines mokyklas, parkų ar kitų viešųjų erdvių pavadinimų perdavimo privačioms bendrovėms, kiaušinėlių ir spermos prekybos, surogatinių motinų iš besivystančio pasaulio neštumo paslaugų, leidimų teršti aplinką pirkimo ir pardavimo, vykdomo tiek valstybių, tiek privačių bendrovių, rinkimų kampanijų finansavimo sistemos, neretai priartėjančios prie to, kad žmonių balsai iš esmės perkami ir parduodami kone tiesiogine šių žodžių prasme.

Prieš tris dešimtmečius nė neįsivaizduota, kad rinkos dėsniai tokiu mastu bus taikomi sveikatos apsaugai, švietimui, viešajam ir nacionaliniam saugumui, baudžiamajai teisei, aplinkos apsaugai, rekreacijai, gimdymui ir kitoms socialinėms sritims. Bet šiandien į visa tai mes jau žvelgiame kaip į įprastą dalyką.

VISKAS PARDUODAMA

Kodėl turėtume sunerimti, kad artėjame tokios visuomenės, kurioje viskas parduodama, link?

Dėl dviejų priežasčių: viena jų susijusi su nelygybe, kita – su vertybių nuosmukiu. Pasvarstykime apie nelygybę. Visuomenėje, kurioje viskas parduodama, gyvenimas sunkesnis tiems, kurių pajamos kuklios. Kuo daugiau dalykų galima tiesiog nusipirkti, tuo daugiau lemia turtai (ar jų stygius).

Jei vienintelis turtų privalumas būtų galimybė pirkti jachtas, sportinius automobilius ar prabangiai leisti atostogas, pajamų ir gerovės skirtumai nebūtų itin svarbūs. Tačiau daugėjant dalykų, kuriuos galima nusipirkti, – pavyzdžiui, politinę įtaką, geresnes sveikatos priežiūros paslaugas, namus saugiam rajone, o ne tokiam, kur didelis nusikalstamumas, galimybę lankyti elitinę, o ne įprastą mokyk-

lą, – gaunamų pajamų ir turimos gerovės skirtumai įgyja vis didesnę vaidmenį. Kai visi geri dalykai tampa prekėmis, pinigai lemia viską.

Tai paaiškina, kodėl pastarieji keli dešimtmečiai buvo ypač sunkūs neturtingoms ir vidurinės klasės šeimoms. Padidėjo ne tik praraja tarp turtingųjų ir vargšų – pinigams įgijus kur kas daugiau svarbos, visa ko suprekinimas šią nelygybę išryškino dar labiau.

Antroji priežastis, dėl kurios neturėtume leisti, kad viskas taptų preke, įvardijama sunkiau. Ji susijusi ne su nelygybe ir teisingumu, o su griaunamuoju rinkos poveikiu: įkainojus visus gerus gyvenimo dalykus, kyla pavojus iškreipti jų prasmę. Taip yra todėl, kad rinka ne tik paskirsto gėrybes, bet ir išreiškia bei skatina tam tikrą požiūrį į dalykus, kurie tampa preke. Sumokant vaikams už perskaitytas knygas gal ir įmanoma pasiekti, kad jie skaitytų daugiau, tačiau gali susiformuoti iškreiptas požiūris į skaitymą – vaikams tai bus veikiau kankinama prievolė, o ne malonumas. Parduodant galimybę studijuoti tiems, kurie sumoka už tai daugiausia, gal ir galima užsidirbti papildomų pajamų, tačiau nukenčia geras universiteto vardas ir jo diplomo prestižas. Mokėdami užsienio samdiniams už tai, kad jie kariautų mūsų karuose, gal ir apsaugome savo piliečių gyvybes, tačiau iškreipiame pilietybės esmę.

Ekonomistai dažnai teigia, kad rinka yra inertiška, kad ji nedaro poveikio joje cirkuliuojančioms prekėms. Tačiau tai netiesa. Rinka palieka savo žymę. Kartais rinkos vertybės išstumia puoselėtinas žmogiškąsias.

Žinoma, esama skirtingų nuomonių, kokios vertybės ir kodėl yra puoselėtinos. Todėl svarstant, ką turėtų būti leidžiama įgyti už pinigų ir ko ne, reikia apsispręsti, kokiomis vertybėmis derėtų vadovautis tam tikrose socialinio ir pilietinio gyvenimo srityse. Šitai apmąstyti ir yra šios knygos tikslas.

Preliminarus atsakymas, kurį ketinu pateikti gvildendamas anksčiau iškeltą klausimą, yra toks: apsispręsdami, kad tam tikros